
Kis magyar vademecum vallási néprajzi kutatásokhoz

TÁNCZOS VILMOS

A népi kultúra vallásosnak mondható szférája nem különíthető el élesen a népélet egészétől. Sőt, a hagyományos (paraszi) világra vonatkoztatva minden bizonnyal igaza van Bálint Sándornak, aki több helyen arról ír, hogy a vallás a nép életének egészét, minden területét megszenteli. A hagyományos világkép ugyanis a maga totalitásában szakrális jellegű. Ebben a világban a dolgoknak csak annyiban van valóságos létük, amilyen mértékben részesülnek a Szent princípiumából (Eliade).

Önálló diszciplína-e a vallási néprajz?

Van-e létjogosultsága tehát egy olyan tudománynak, amely a népélet vallásos jelenségeinek tanulmányozását tűzi maga elé, amikor voltaképpen arról van szó, hogy a hagyományos népi kultúra *egészének* van vallásos gyökere? (Dramatikus népszokásaink többsége például eredendően vallásos jellegű.) Lehetséges-e tehát az egyetemes néprajz határain belül kijelölni a vallási néprajz határait? Úgy tűnik igen. A magyar vallási néprajz egy hosszú évtizedekig tartó kényszerű megtorpanása után eljutott oda, hogy a Bálint Sándor-i ígéretes kezdetekhez visszatérve ma már definiálni tudja önmagát, s ki tudja jelölni az előtte álló kutatási feladatokat. A *Magyar Néprajz* VII. kötete a vallási néprajz kutatási körét egészen szűkre szabva, így határozza meg a tudományág tárgyát: „A vallási néprajz így egy szűkebb területtel, elsősorban a tételes vallás, illetve a hivatalos liturgia mellett mindig létező cselekedetekkel és kultuszokkal, valamint a hivatalos vallás népi gyakorlatával és képzeteivel foglalkozik. (1)

Német nyelvterületen a diszciplína önállósodása már a századelőn megtörtént. (religiöse Volkskunde). Bizonyossá vált, hogy nem pusztán a néprajztudományon belüli tudományos munkamegosztásról, azaz nem egyszerű gyakorlati elkülönülésről van szó: az új tudományág meghatározta saját tárgyát, autonóm kutatási szempontjait, körvonalazódtak módszertani igényei. Egészen természetes, hogy a magyar vallási néprajz harmincas évekbeli kialakulását döntő módon határozták meg a német hatások, legelsősorban a *Georg Schreiber*-féle iskola eredményei. (2)

A vallási néprajz aktualitása

A rendszerváltás után Magyarországon újra kutathatóvá váltak a népi kultúra kifejezetten vallásos megnyilvánulásai, s az eredmények publikálásának sincsenek már ideológiai természetű akadályai. A magyar néprajztudomány pedig lázasan igyekezne pótolni az elmúlt évtizedek kényszerű mulasztásait. Konferenciák, nyári szemináriumok, kutatási programok sokasága jelzi, hogy a vallási néprajz már-már divatjelenséggé vált, időszerűbb mint valaha.

A jelenség okait keresve, legelőször is arra gondolhatunk, hogy a felgyülemlett fehér foltok eltüntetését a szakemberek sürgető feladatuknak érzik, s igyekeznek elvégezni azokat a munkákat, amelyek a hagyományos életforma bomlása miatt később már nem végezhetőek el. Szükséges hangsúlyozni ugyanis, hogy az 1948 körüli kényszerű törés idején a magyar vallási néprajz még csak kialakulóban volt, a hagyományos népi vallá-

sosság jeleségeit összegező néprajzi munkákra még szerencsés fejlődés esetén is sokáig kellett volna várni. Bálint Sándor 1938-ban megjelent úttörő jeletőségű könyve (*Népközpont ünnepei*), majd a tizenkét alapvető tanulmányt tartalmazó *Sacra Hungaria* épp hogy kijelölte a követendő irányvonalat,⁽³⁾ ám a folytatásra már nem került sor. A vallási néprajz kezdeti korszakának tudománytörténetét, kutatási eredményeit összegező 1948-ban elkészült Bálint Sándor-tanulmány már csak a szerző halála után, 1987-ben került a tágabb nyilvánosság elé.⁽⁴⁾

Az 1948-as hatalomátvétel után a vallási néprajz mind Magyarországon, mind a vele szomszédos államokban megszűnt állandó diszciplína lenni, felszívódott a rokontudományokban: a népi vallásos képzetek egyszerűen a hiedelemvilág részeivé váltak – a néphitkutatás például nem tett különbséget a szentek és a hiedelemvilág között – a vallásos szokásokkal, misztériumjátékokkal a szokáskutatás foglalkozott, a vallásos népelemek kutatását a népzene-kutatás vállalta magára, a vallásos ihletésű népművészet tárgyi emlékeit a művészettörténet, az ikonográfia kutatta stb. A szemléleti torzulások még azokon a területeken is elkerülhetetlenek voltak, amelyek kutathatónak minősültek (pl. a temetők néprajza, ünnepi szokások). A vallási néprajz alapvető területeivel – liturgia és népiség kapcsolata, vallási néprajz és egyháztörténet viszonya, imakutatás stb. – még Magyarországon is csak az egyházi folyóiratok – Vigília, Teológia, Theológiai Szemle, Confessio, Diakónia – hasábjain lehetett foglalkozni ezek szűkös terjedelmi – és olykor szemléleti – korlátai között. Erdélyben pedig az addig is csak szórványosnak mondható ilyen irányú kutatások megszűntek.⁽⁵⁾

Ilyen előzmények után teljesen érthető, hogy ma a néprajzkutatók fokozott érdeklődéssel fordulnak a vallási néprajzi jelenségek felé, amelyek a magyar népi kultúra szerves részét képezik, s így megismerésük sürgető feladat.

A tudománytörténeti vonatkozású aktualitáson túl a vallási néprajzot időszerűvé teszi az is, hogy a hagyományos világ felbomlásával megváltozik a vallás szerepe a népi kultúrákban. Ezek többségében már nem a vallásos elem a meghatározó – pl. generációs vagy szakmai kiscsoportok folklórja, – mert nem szakrális talajról sarjadtak. A profanizálódás következménye a hagyományos vallási néprajzi jelenségek visszaszorulása, eltűnése ill. átszerveződése. Másfelől viszont új vallási néprajzi jelenségekkel is találkozhatunk, melyeknek értelmezése ugyancsak a jelen kutatás feladata. (Gondoljunk például a búcsújárás új formáira, a vallásos kisközösségek megélénkülő szervezetei életére stb.)

Eredmények – feladatok

1. Liturgia és paraliturgia

Liturgián *Mihályfi Ákos* 1933-as alapvető kézikönyve szerint⁽⁶⁾ a nyilvános istentisztelet összes külső megnyilvánulásait értjük. Eszerint a liturgia részei a szavak (pl. ima, ének), a mozdulatok, a cselekmény terének kiképzése, testtartás, felhasznált eszközök stb. *Várnagy Antal* újonnan megjelent – a teológiai hallgatók számára készült, de a vallási néprajzi kutatásokhoz is elengedhetetlenül szükséges – egyetemi tankönyve⁽⁷⁾ kiemeli, hogy az újabb egyházi felfogás szerint a liturgia kultikus oldala mellett annak *szent volta* is hangsúlyozódik. Mivel a liturgikus ünneplés magától Krisztustól származik, nem lehet pusztán az Istent megillető tisztelet külső formáit, a pusztán dísz látni a liturgiában, hiszen valójában a Krisztus-misztérium liturgikus jelekkel történő rituális „ábrázolásáról” van szó.

Marót Károly, aki a ritmusokban ősi, az emberi lélek legmélyéről feltörő lelki reflexek megnyilvánulásait látja, funkcionális szempontból nem tesz különbséget keresztény és nem keresztény rítus között. Szerinte a kereszténység előtti és utáni rítusok különbségei legföljebb formai természetűek, lélektanilag nincs változás.⁽⁸⁾ A vallási néprajzot a keresztény liturgia primitív előzményei, egykorú népi összefüggései, párhuzamai s végül a liturgikus cselekmények néphagyománnyá válása, folklorizálódása érdekli. A pragmatikus szempontokat követő néprajzosok mindig igyekeztek legalább kétféle vallásos gyakorlatról beszélni, azt állítván, hogy a hivatalos liturgia mellett a nép körében paraliturgikus cselekmények alakulnak ki – utóbbiak igen gyakran az előbbieket folklorizálódásának eredményei –, melyek olykor egyházi elutasítással is találkozhatnak. Eszerint a „hivatalos” vallásosságtól jól megkülönböztethető paraliturgikus cselekmények tanulmányozása

tartozna a folklorisztika körébe. Kérdés azonban, hogy jogunkban áll-e e kétfajta vallásosságot ilyen mereven szétválasztani. Nem feledhetjük el ugyanis, hogy a „hivatalosnak” mondott liturgikus ünneplés is valamikori népi vallásos kultuszok nyomán alakult, s történetileg is változott, másfelől azt sem, hogy ma is nap mint nap tanúi vagyunk az intézményesített vallásgyakorlat nyomán kisarjadó, olykor a papi részvételt sem nélkülöző új népi paraliturgikus cselekmények kialakulásának.

Az egyházi liturgiának a népi vallásosságra gyakorolt hatását még nem foglalta össze a néprajztudomány. Beszélhetünk például a hétköznapok vallásosságának liturgikus ihletéseiről (egyéni és közösségi ima, köszönési formák, fohászok stb.), az emberélet fordulóihoz kapcsolódó liturgikus gyökerű cselekményekről (pl. halottsiratás, halottvirrasztás), a jeles napi népszokások liturgikus gyökereiről (pl. betlehemezés, kántálás, aprószentekelés, háromkirályok játéka, újévi házszentelés, húsvéti határkerülés, szentsírörzés, virágvasárnap és nagyszombati körmenet, úrnapi sátorkészítés, Szent János napi angyalozás stb.)

Bálint Sándor a *Liturgia és a néphagyomány* című tanulmányában(9) arról ír, hogy az egyházi liturgia a folklórt termékenyítő hatása a szentségek (keresztség, bérmálás, oltáriszentség, egyházi rend, házasság stb.) és a szentelmények (szenteltvíz, szentelt gyeretya, hamu, húsvéti ételek, barka, tűz, ostya stb.) vonatkozásában a legelevenebb. Ezek a természetfölötti hatásokat létrehozó, látható, érzékelhető jelek azért ragadták meg a nép vallásos képzeletét, mert a nép vallásossága nem intellektuális természetű, hanem alapvetően érzelmi, művészi jellegű. A paraliturgikus cselekmények sokfélesége abból is adódik, hogy a középkorban magának az egyháznak sem volt egységes liturgiája, s az országok, egyházmegyék, szerzetesrendek saját rituáléja később sem tűnt el nyomtalanul, folklorizálódva olykor napjainkig megőrződött. (A Balázs-áldás és a nagyszombati feltámadási körmenet minden bizonnyal sajátos magyar hajtások a liturgiában.)

A hivatalos egyházi liturgia sajátos népi továbbélési formáiról nincs elég ismeretünk, s a népi vallásgyakorlatnak napjainkban is új formái alakulnak ki, amelyek a maguk során ugyancsak néprajzi vizsgálódások tárgyát képezhetik. Néprajzi kutatásainkat azonban csak a múlt eredményeinek ismeretében végezhetjük.

Első liturgiatudósunk, aki következetesen érvényesíti a néprajzi szemléletet is, *Radó Polikárp*(10) pannonhalmi bencés. Az egyháziak közül mellette még *Artnér Edgár*(11) és *Kühár Flóris*(12) nevét említhetjük. A vallási néprajzi jelenségek mai egyházi megítéléséről, a hivatalos és a népi vallásosság elméleti viszonyáról szólnak a nemrég elhunyt *Alszegehy Zoltán* római professzor kitűnő tanulmányai(13). A liturgiátörténeti kutatások terén *Török József* írt összefoglaló munkát(14). A magyar vallási néprajz máig legnagyobb teljesítménye ugyancsak liturgikus talajon fogant népi jelenségeket vizsgál: Bálint Sándor háromkötetes munkája(15) az egyházi év nagyünnepeinek, a Mária-ünnepeknek és a szentek ünnepeinek hagyományos világáról szól.

Minden kor vallásos életének megvoltak azok a személyiségei, akik a hivatalos és a népi vallásosság között közvetítettek. A licenciátusok, parasztkántorok, énekes emberek, búcsúvezetők, szentasszonyok stb. közösségi szerepét kutatni ugyancsak a vallási néprajz feladata. A licenciátusok magyarországi szerepéről *Juhász Kálmán* írt történeti összefoglaló munkát(16). Az 1992. szeptemberében Szegeden tartott szentemberek-konferencia előadásai önálló kiadvány formájában – *Barna Gábor* szerkesztésében – rövidesen megjelennek.

2. Történeti kutatások

A történeti vallási néprajzi kutatások iránti igény újkeletű a magyar folklorisztikában. Kifejezetten 20. századi fejlemény ugyanis, hogy a történeti, egyháztörténeti kutatások a társadalom hétköznapi életére vonatkozó következtetéseket is megfogalmazzák, hogy mintegy „alulról” a mindennapok felől próbálják szemlélni a történelmet (l. Annales-iskola). Magyar vonatkozásban így aztán elmondható, hogy bár van néhány nagy jelentőségű történeti tárgyú munka, melyek a vallási néprajzi jelenségeket illetően is tartalmazzak adatokat, ezek felbukkanása mégis inkább esetlegesnek, mintsem rendszeres és összehangolt kutatói tevékenység eredményének tekinthető. *Pásztor Lajos* kitűnő könyve(17) a reformáció és Mohács előtt álló magyarság vallásos életéről szól, *Jánossy Gyula* a barokk kori jezsuita missziók kapcsán elemzi a hitélet mélyítésének eszközeit (a szó-

noklatot, a hitoktatást, a népmissziókat, az egyesületi élet formáit stb.), s ír a barokk kori búcsújárásokról is(18). A 17. század katolikus imádságirodalmáról szóló könyvében *Gajtkó István*(19) a kor vallásos életét meghatározó forrásokat vizsgálja (imádságos- és énekeskönyvek, lelki kalauzok, officiumok, ars moriendik), figyelve ezek népi használatára. Hatalmas irodalma van a magyarországi szerzetesrendek (pálosok, ágostonrendiek, ferencesek stb.), a Mária-társulatok, kongregációk stb. működésének(20), de a néprajzi finomságú kép megrajzolása még itt is a jövő feladata. Az újabb munkák közül ki kell emelnünk a *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról* című 1985-ben megjelent kötetet,(21) melyben egyebek között a Szent Vér hazai tiszteletéről és a középkori szenttisztelet rétegeiről is találunk tanulmányokat. Külön irodalma van a búcsújárások történetének,(22) de olykor épp a legjelentősebb búcsújáróhelyekre vonatkozó történeti adataink hiányzanak. (Meglepő, hogy igen hézagosak például a csíksomlyói búcsú történetére vonatkozó ismereteink.)

3. Szentek népi tisztelete

A szenttisztelet népi formáira vonatkozó legfontosabb munkák Bálint Sándor már említett könyve, (23) de mellette ugyancsak a klasszikusok között kell említenünk *Schwartz Elemért* is, akinek 1947-ben megjelent könyve,(24) a további kutatásokhoz kívánt útmutatót adni. (pl. forráscsoportok felsorolása, bibliográfiai összeállítás stb.). Schwartz elvi állásfoglalása is előremutató, amikor arról ír, hogy nem elég a szentek életrajzát feltárni, hanem a népi kultuszformákat is vizsgálni kell. *Schram Ferenc* a szenttisztelet 17. századi népszokásairól ír a korabeli énekeskönyvek tükrében.(25)

Bár elsődlegesen nem néprajzi, hanem vallástörténeti szempontokat követnek, a néprajzkutatók számára is kiindulópontot jelenthetnek *Török József* tanulmányai, mindennekelőtt *A magyar föld szentjei* című könyve.(26) Ugyanilyen vonatkozásban említem a *Diós István* szerkesztésében megjelent *A szentek élete* című kétkötetes munkáját,(27) valamint a Mezey László szerkesztette *Athleta Patriae* című tanulmánygyűjtemény(28).

A középkori szenttisztelettel foglalkozó munkák közül kiemelném *Klaniczay Gábor* két írását,(29) valamint *Knapp Éva* és *Fügedi Erik* tanulmányait, akik a Remete Szent Pálról, illetve Kapisztrán Szent Jánosról szóló mirakulumos könyveket dolgozták fel.(30) A barokk kori szenttiszteletéről *Tüskés Gábor* írt összefoglaló tanulmányt.(31)

4. A szakrális tárgyak

A szakrális tárgyakra vonatkozó eddigi kutatások jobbára művelődéstörténeti jellegűek.(32)

A szakrális szimbolika és ikonográfia népi kultúrában betöltött funkciójára vonatkozó kutatások még a kezdeteknél tartanak. A templomok szakrális tárgyainak – zászlók, szentképek, oltárdíszek, festmények, fafaragások, feszületek, textíliák, hímzések stb. –, a határban lévő szakrális emlékeknek, a lakásbelső szakrális tárgyainak, a búcsúk kultusztárgyainak funkcionális, szemiotikai, kultúranropológiai stb. vizsgálata a jövő kutatási feladatai közé tartozik. E terület kutatói közül ki kell emelnünk *Szilárdfy Zoltán* nevét, akinek 1994-ben megjelent kézikönyve(33) a történelmi Magyarország legjelentősebb kegyképeinek és -szobrainak tipológiáját és jelentését ikonográfiai szempontból tárgyalja. Ez az első ilyen jellegű összefoglaló feldolgozás Közép-Európában.

Barna Gábor egyik tanulmányában(34) nemrég arra hívta fel a figyelmet, hogy jóformán teljesen ismeretlen a templom és egyéb szakrális tárgyi emlékek körül szerveződő közösségek kapcsolata, valamint a közösségek működése (pl. oltáregyletek, ministránsok szervezetei). E területen is klasszikus jelentőségű Bálint Sándor néhány tanulmánya. (35)

A szakrális tárgyak kutatásához Szentendrei Szabdtéri Múzeum megbízásából *Varga Zsuzsanna* szerkesztett gyűjtési útmutatót.(36) A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján Esztergomban megalakult a Népi Vallásosság Múzeuma, mely a történelmi Magyarország egész területéről gyűjti a népi vallásosság tárgyi emlékeit.

5. Mária-kultusz, búcsújárás

A magyar Mária-kultusz monografikus feldolgozása egy múlt századi, 1872-ben Egerben kiadott latin nyelvű munka, *Balogh Ágoston* műve.(37) A kimondottan néprajzi igényű vizsgálódás azonban itt is Bálint Sándor nevéhez kapcsolódik, aki 1942-ben egész könyvet szentelt egy jászladányi „szentembernek” és búcsúvezetőnek, a „homo religiosus”

Orosz Istvánnak.(38) Két év múlva a *Sacra Hungaria* című kötetébe több búcsújárással kapcsolatos tanulmányt is felvett,(39) meghatározva a kutatás további irányát.

A búcsús kegyhelyek néprajzi kutatása azonban a kedvezőtlen történelmi korszak alatt nehezen folytatódott. Az első közlés *Manga János* nevéhez fűződik, aki egy egyháziilag el nem ismert búcsújáróhelyen tapasztalt tömegpszichózisról írt tanulmányt 1962-ben, az *Ethnographiában*.(40) Schram Ferenc 1968-ban kelt, a kutatásokat összegző tanulmány(41) joggal állapítja meg, hogy egyetlen magyar búcsújáróhelyeknek sincs alapos néprajzi monográfiája.

Az utóbbi két évtized folyamán azonban a Mária-kultusszal kapcsolatos kutatások örövendetes módon fellendültek. *Bárth János, Barta Elek, Fekete János, Nádas Éva* de legfőképpen Barna Gábor(42) tollából sorra jelentek meg a nagy búcsújárás történetével vagy jelenkori gyakorlatával, sajátos mozzanataival foglalkozó tanulmányok. *Bangó Jenő* Bécsben kiadott német nyelvű munkája(43) vallásszociológiai szempontokat érvényesítve mutat be ötvenkét magyarországi kegyhelyet.

A magyar vallási néprajz egyik legnagyobb eredményét jelenti az 1944-ben megjelent *Búcsújáró magyarok* című nagyszabású monográfikus összefoglalás, melyet Bálint Sándor hátrahagyott jegyzetanyagának felhasználásával Barna Gábor készített el.(44) A könyv első része a hazai és külföldi zarándoklatok történetét tekinti át, második része a búcsújárás néprajzával ismertet meg bennünket, s függelékként tartalmazza Szilárdfy Zoltán előbb említett ikonográfiai munkáját, valamint a búcsújárás témakörének eddig legteljesebb irodalmát.

6. Vallásos népköltészet

A vallásos népköltészet műfajai kapcsán ritkán beszélhetünk elsődleges oralitásról. E műfajok többsége ugyanis szorosan kötődik az írásbeliséghez – vallásos népelemek, legendaballadák, imák, halottbúcsúztatók, mirákulumok, prédikációk stb. – egy részük a ponyvairodalomból került a nép közé, archaikusabb rétegük pedig még a középkor írott költészeti hagyományában gyökerezik. Voltaképpen még az archaikus népi imádságok sem tekinthetők eredeti népköltészeti alkotásoknak, hiszen a hivatalos irodalomból sarjadtak, a latin nyelvű előképszövegekre épülő középkori nemzeti nyelvű szakrális köz-költészet maradványai. A vallásos népköltészet önállóságát még az is fokozza, hogy szorosan kapcsolódik a rítushoz, a kultuszhoz.

A vallásos népköltészet műfajainak sokirányú kapcsolódása arra figyelmezteti a kutatót, hogy e műfajok vizsgálata során interdiszciplináris módszerekhez folyamodjon, figyelembe véve például a vallástudományok, az irodalom és nyelvtudomány, a szellem- és művelődéstörténet, a zenetudományok, az ikonográfia, sőt a szociológia és pszichológia eredményeit. Nem téveszthetjük szem elől például, hogy a vallásos népköltészet műfajai funkciójuk szerint vallásos hitélményt fejeznek ki, szövegszerű megjelenésükben pedig az irodalommal állnak szoros kapcsolatban. A folklór alapvető jellemzői azonban – pl. hagyományozó és közösségi jelleg, variabilitás, anonimitás, alkalmosság stb. – eredetüktől, funkciójuktól függetlenül ezekre a műfajokra is érvényesek, így kutatásuk a folklorisztika feladatkörébe tartozik.

Úgy vélem, a vallásos népköltészet műfajai közül az *archaikus népi imák* kutatásának lehet kiemelkedő tudománytörténeti jelentősége: az imamotívumok művelődéstörténeti hátterét, a szövegek eredetét és nemzetközi összefüggéseit, a terjedés irányait, a folklorizálódás folyamatát feltáró kutatás rávilágíthat a magyar kultúra egyik olyan arcára, amely eddig teljesen ismeretlen volt nem csak a tágabb nyilvánosság, hanem a művelődéstörténettel foglalkozó szűkebb rétege előtt is. Az archaikus imaműfaj kapcsán *Pais Dezső* joggal beszélt „terra incognita spiritualia”-ról.(45)

A terra incognita feltárásának előfeltétele az archaikus szövegemlékek ismerete. Magyarországon a műfaj felfedezését követően a hetvenes években sikerült alapos gyűjtőmunkát végezni, mely több tízezer szöveget eredményezett. Ezekből állította össze a műfaj Európa-szerte elismert kutatója, *Erdélyi Zsuzsanna*, a *Hegyet hágék, lőtöt lépék* című kötetet,(46) melyet joggal nevezhetünk korszakos jelentőségűnek a vallási néprajzi kutatásokban. Azóta „odaát” néhány táji jellegű gyűjtés is megjelent,(47) de a magyar nyelvterület Szlovákiához és Romániához tartozó részeiről – melyek pedig igen archaikus változatokat őriznek – csak elszigetelt, szórványos gyűjtésekről tudunk beszámolni.(48)

A magyarországi gyűjtőmunka lezárulása után a műfajt felfedező Erdélyi Zsuzsanna figyelme az eredet és a nemzetközi összefüggések feltárása felé fordult. (49) Széles körű történeti kutatásainak eredményeit nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi vallási néprajz is hasznosítja. (50)

Az archaikus népi imádságok mellett a gyűjtőnek le kell jegyeznie azokat a nyilvánvalóan liturgikus eredetű imákat is, amelyek a történelem folyamán kiestek ugyan a hivatalos használatból, de még gyűjthetők, valamelyest folklorizálódott változataik gyakran igen régi nyelvállapotra, művelődéstörténeti háttérre utalnak. A nyelvész *Csűry Bálint* vette észre először, hogy a moldvai folklór megőrizte például a *Miatyánk* szövegének középkori változatát. (51) Több más moldvai ima is a reformáció korának liturgikus gyakorlatát idézi (pl. a *Hiszkekegy*, a *Tízparancsolat* szövegei.)

Nemcsak a nép imádságai, hanem vallásos énekei is különböznek a bevett egyházi gyakorlattól. Ahogy van apokrif imahagyomány, ugyanúgy van laikus énektradíció is. A vallásos népénekeket búcsújárások, virrasztások, útszéli keresztelnél vagy magánházaknál végzett ájtatoskodások alkalmával adják elő, de olykor az is megesik, hogy a templomban is elhangzanak. Ez általában akkor szokott megtörténni, amikor a papság átengedi a templomot a népi vallásosság valamely megnyilvánulásának (pl. a búcsúk vigiliája, a misék előtti gyülekezés ideje, a rózsafűzér társulatok templomi ájtatosságai stb.) A vallásos népénekek egy része – kép és motívumanyaguk révén – az archaikus imákkal is rokonságban áll.

Régi énekeskönyveink közül a *Kájoni-féle Cantionale Catolikumnak* (52) volt különösen nagy hatása a az Erdélyben és Moldvában használatos népénekekre. *Bogisch Mihály* 1897-ben *Őseink buzgósága* címmel tette közzé a katolikus egyházi énekköltészet történelmi emlékeit, (53) de az énekek élő népi változatainak felkutatását meg sem kísérelte. Ilyen kutatásokra csak *Bartók* és *Kodály* után kerülhetett sor, úgyhogy a bevett egyházi énekek népi analógiáira csak a harmincas-negyvenes években kezdtek figyelni. (54) A hivatalos liturgiában is helyet kapó katolikus egyházi énekek jelentős része népi gyakorlatból származik. (pl. a *Hozsanna* és az *Éneklő egyház* című gyűjteményeket).

A vallásos népköltészet legtöbb műfaja szorosan kapcsolódik az írásbeliséghez. A ponyvakiadványok (55) nagy mértékben járultak hozzá nemcsak a népénekek, hanem a legendaballadák (56) elterjedéséhez is.

Külön kellene szólni a 16-18. század kedvelt műfajairól: a szentbeszédnek, búcsúztatók a szentek életét elbeszélő történetek, mirákulumok folklorizálódásáról. Az írott történeti anyag feldolgozása révén ugyanis folklorisztikai jelentőségű következtetésekhez is eljuthatunk. A Folklór Archívuma sorozat például nemrég jelentette meg a protestáns exemplumok katalógusát. (57)

Köztudott az is, hogy a régi magyar irodalomnak vannak olyan elemei, melyek közköltészetű eredetűek, s ezeknek lehetnek vallásos néphagyományt kifejező vonatkozásai is (pl. legendák, siralmak, bibliai epika stb). A századok folyamán megjelent ima- és énekeskönyvek anyagának folklorizálódásáról, a különböző felekezethez tartozó közösségek bibliaélményéről (58) alig tudunk valamit.

JEGYZET

- (1) *Baráth János*: A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. Bevezető. In: Magyar Néprajz VII. Budapest, 1990. 331.p.
- (2) A vallási néprajz németországi eredményeit és a Georg Schreiber-iskola tevékenységét *Karsai Géza* tekinti át 1937-ben. *Karsai Géza*: A vallásos néprajz föllendülése. Pannonhalmi Szemle, 1937. 57-66. p.
- (3) *Bálint Sándor*: Népünk Ünnepei. Budapest. 1938. Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből, Kassa, 1944.; Egy magyar szentember. *Orosz István* önéletrajza, Budapest, 1942. A szerző e munkája az Ortutay-féle egyéniségkutató módszert alkalmazta a vallási néprajzban.
- (4) *Bálint Sándor*: A magyar vallásos népelet kutatása. In: Vallási néprajz III. Budapest, 1987. Szerk.: Dankó Imre és Küllős Imola
- (5) A Moldva-kutató *Domokos Pál Péter* – A moldvai magyarság című könyve 1930 óta öt kiadásban jelent meg – 1944 előtti munkásságából kiemelkedők az egyházi népénekekkel foglalkozó tanulmányai: A csíki énekeskönyvek. In. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múze-

- um ötvenéves jubileumára. Szerk.: Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929, 102-112. pg. A Csíkcsobotfalvi Kájoni Kézirat. ltk.1929. 209-214.p.
- Székely Lászlónak* 1948. előtt két jelentősebb közlése jelent meg: Ünneplő székelyek. Adatok a székelység vallásos néprajzához. Csíkszereda, 1943; Áhitat a falun. Adatok a Csíkszentdomokos vallásos néprajzához. Csíkszereda, 1943.
- A kommunista hatalomátvétel után Székelyerdélyben maradt, s 1982-ben bekövetkezett haláláig az íróasztalfióknak dolgozott. Néhány cikkét a Vigília és a Művelődés a hetvenes évek derekától közölte ugyan, de legfontosabb munkái kéziratban maradtak: Az életfordulók néprajza. A paraszt-társadalom alkata az életfordulók csíki néprajzában. Doktori értekezés, 1949.; A csíki táj a néprajzban. A csíki hagyományos élet néprajzi monográfiája (187 p.); A csíki népszokások költészete (1969. 233 p.); A napfordulók csíki néprajza (403 p.).
- (6) *Mihályfi Ákos*: A nyilvános istentisztelet. I-III. Budapest, 1933-1934.
- (7) *Vámagy Antal*: Liturgia. Abaliget, 1993.
- (8) *Marót Károly*: Vallás és mágia. Ethnographia, 1933, 31-44 p.; Uő.: Rítus és ünnep. Ethnographia, 1940, 143-187.p.
- (9) *Bálint Sándor*: Liturgia és néphagyomány. In Sacra Hungaria, 99-128.p.
- (10) *Radó Polikárp*: Az egyházi év. Budapest, 1957; *Rado Polycarpus*: Enchiridion liturgicum. I-II. Roma, 1961.
- (11) *Artner Edgár*: Az egyházi évről, ünnepeiről és szertartásainak kimerítő leírása és magyarázata. Budapest, 1923.
- (12) *Kühár Flóris-Radó Polikárp*: Liturgikus lexikon. Komárom, 1923.
- (13) *Alszegehy Zoltán S.J.*: A gyónás. Teológiai kiskönyvtár, 1978.III.7. Róma.: uő.; A magyar népi vallásosság. Szolgálat, 1983. 58. sz. 5-13 p. uő.: Vádoltak padján. In: Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk.: Erdélyi Zsuzsanna. Budapest, 1991, 13-26.p.
- (14) *Török József*: A középkori magyarországi liturgia története. In: Kódexek a középkori Magyarországon. Budapest, 1985. 49-66. p.
- (15) *Bálint Sándor*: Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnep hazai és közép-európai hagyományvilágából. Budapest, 1973.; uő.: Ünnepi kalendárium. I-II. Budapest, 1977.
- (16) *Juhász Kálmán*: A licenciátusi intézmény Magyarországon. Budapest, 1921.
- (17) *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest, 1940.
- (18) *Jánossy Gyula*: Barokk hitélet Magyarországon a XVII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Pannonhalma, 1935.
- (19) *Gajtkó István*: A XVII. század katolikus imádságirodalma. Budapest, 1936.
- (20) Az addigi legfontosabb munkákat felsorolja *Bálint Sándor* említett 1948-as tudománytörténeti összefoglalójának 122. jegyzete
- (21) Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Fügedi Erik. Budapest, 1986.
- (22) *Schram Ferenc*: Búcsújárás Magyarországon. Teológia II. 1968, 94-100 p.; *Barna Gábor*: A magyar búcsújárás interetnikus vonatkozásai. In: A III. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. Szerk.: Eperjessy Emő-Krupa András. Budapest-Békéscsaba. 1986. 677-685 p.; *Soós Sándor*: ...a búcsújárások meg nem szűnnek." A barokk búcsújáróhelyek sajátosságainak kialakulása a XVII. századi Magyarországon. Adatok a búcsújáróhelyek jövedelemforrásaihoz. Discussiones Neogradienses 4. Salgótarján, 1987, 192-207. p.; *Barna Gábor*: A könnyező Mária-képek kegyhelyei Magyarországon. Vigília, 1988, 347-352. p.
- (23) ld. a 15. széljegyzetet
- (24) *Komjáthy-Schwartz Elemér*: A szentek népi tisztelete. Budapest, 1947.
- (25) *Schram Ferenc*: A szentek tiszteletének népszokásai XVII. századi énekeskönyveinkben. Vigília, 1976. 31-34. p.
- (26) *Török József*: A középkori magyarországi liturgia története. In: Kódexek a középkori Magyarországon. Budapest, 1988. uő.: Szent László liturgikus tisztelete. In: Athleta Patriae. Szerk.: Mezey László. Budapest, 1980, 135-160. p.; Szentté avatás és liturgikus tisztelet. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Fügedi Erik. Budapest, 1986, 33-48.p. uő.: A magyar föld szintjei. Debrecen, 1991.
- (27) *Diós István* (szerk.): A szentek élete. I-II. Budapest, 1984-1988.
- (28) *Mezey László*: (szerk.): Athleta Patriae. Budapest, 1980.
- (29) *Klaniczay Gábor*: A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái. Történelmi Szemle, 1981.2.sz. 273-286.p. uő.: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Fügedi Erik. Budapest, 1986. 15-32.p.
- (30) *Fügedi Erik*: Kapisztránói János csodái. Századok, 1977, 847-887.p.; *Knapp Éva*: Remete Szent Pál csodái. Századok, 1983, 512-553.p. Utóbbi tanulmány megjelent a Tüskés Gábor szerkesztette „mert ezt Isten hagyta...” című kötetben is.

- (31) *Tüskés Gábor*: A barokk kori szenttisztelet rétegei. In: Történeti antropológia. Szerk.: Hofer Tamás. Budapest, 1984, 138-1561. p.
- (32) Itt csak néhány erdélyi vonatkozású munkát sorolok fel: *Gerevich Tibor*: Magyarország románkori emlékei; Budapest, 1938; *Balogh Jolán*: Az erdélyi renaissance, Kolozsvár, 1943; *Csabai István*: Az erdélyi reneszánsz-művészet. Budapest, 1934; *Balogh Ilona*: Az erdélyi fatemplomok kutatásának mai állása. In: Magyarok és románok II. Szerk.: Deér-Gáldi. 1944; *Entz Géza*: A középkori székely művészet kérdései. Erdélyi Múzeum, 1943, 216.p.; *Bierbauer-Borbíró Virgil*: A székelyföld templomairól. Magyarságtudomány, 1942, 140.p.; *Kellemen Lajos*: Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból. Kolozsvár, 1945.
- (33) *Szilárdfy Zoltán*: A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése. Budapest, 1994. (A könyv *Bálint Sándor-Barna Gábor*: Búcsújáró magyarok című kötet függeléként is megjelent.) A szerző egy másik munkája: Barokk szentképek Magyarországon. Budapest, 1984.
- (34) *Barna Gábor*: Zur Erforschung des religiösen Volkslebens in Ungarn in der Nachkriegszeit. (Kézirat.)
- (35) *Bálint Sándor*: A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. III. rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79-2. Szeged. 1980; uő.: Szeged-Alsóváros. Templom és társadalom. Budapest, 1983.
- (36) *Varga Zsuzsanna*: Szakrális emlékek. Budapest, 1973.
- (37) *Balogh Augustinus Florianus*: Beatissima Virgo Maria Mater Dei... Agrae, 1872.
- (38) lásd a 3. sz. jegyzetet!
- (39) A búcsújárással kapcsolatos tanulmányok címe: A Napbaöltözött Asszony; Lorettó és hazánk; A Czesztochovai Szűzanya tisztelete hazánkban; Búcsújárás és település; ld. a 3. sz. jegyzetet!
- (40) *Manga János*: A hasznosi tömegpszichózis. Ethnographia, 1962, 353-388.p.
- (41) *Schram Ferenc*: Búcsújárás Magyarországon. Teológia II. 1968. 94-100. p.
- (42) A magyarországi kegyhelyekkel kapcsolatos alapvető tudnivalókat foglalja össze *Barna Gábor* Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon című Budapest, 1990. című munkája, mely útikalauz formájában jelent meg.
- (43) *Bangó Jenő*: Die Wallfahrt in Ungarn. Wien. 1978.
- (44) *Bálint Sándor-Barna Gábor*: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest, 1994.
- (45) *Pais Dezső*: Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásaihoz. Archaikus és középkori elemek népi szövegekben. Ethnographia, 1971.3.sz., 364-366.p.
- (46) *Erdélyi Zsuzsanna*: Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Budapest, 1976 (1978).
- (47) *Polner Zoltán*: Föld szülte fáját. Szeged környéki ráolvasások és népi imádságok. Szeged. 1978; uő.: Koronával koronázzák. Makó-környéki népi imádságok és Krisztus-legendák. Makó, 1985; *Besenci Sándor*: Népi imádságok Kalocsa vidékéről. Debrecen, 1988; *Silling István*: Boldogasszony ablakában. Újvidék, 1992.
- (48) Több moldvai, bukovinai és erdélyi imaszöveg kapott helyet a Hegyet hágék, lőtöt lépék című kötetben is, de ezek nagy részét amatőr néprajzi gyűjtők, alkalomszerűen jegyezték le. Gyimesi archaikus szövegeket közöl *Salamon Anikó* könyve (Gyimesi) csángó mondák, ráolvasások, imák. Budapest, 1987., *Erdélyi Zsuzsanna* pedig egyik tanulmányában a Magyarország határain túlról érkezett szövegekből – köztük erdélyiekből – nyújt válogatást (*Erdélyi Zsuzsanna*: Csókolja egész Magyarországot Juliska néni. Vallásos hagyományaink mentése külföldi magyarjaink között. In: Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl.) Szerk: Juhász Gyula. Budapest, 1990. 9-57.p.
- (49) *Erdélyi Zsuzsanna* számos tanulmányából itt csak a legjelentősebbek közül sorolunk fel: Archaikus és középkori elemek apokrif népi szövegekben. Ethnographia. 1971, 343-374.p.; Archaikus szövegemlékek a nógrádsipeki néphagyományban. In: Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról. Szerk.: Szemerényi Ágnes. Budapest, 1980, 183-234.p.; Archaikus népi imádságok. In: Magyar Néprajz V. Budapest. 1988. 692-748.p.; Az archaikus népi imádságzáródékok történeti kérdései. In: Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk.: Erdélyi Zsuzsanna. Budapest. 1991. 51-142.p.
- (50) A szlovén archaikus imák gyűjteménye például (Novak, Vilko: Slovenske ljudske molitve, Ljubjana, 1983.) a Hegyet hágék... szerkezetét, típusbeosztását veszi alapul.
- (51) *Csúry Bálint*: A csángó Miatyánk. Magyar Nyelv, 1930, XIV.köt., 170-172.p.
- (52) *Kájoni János* Cationale Catholicum című 17. századi gyűjteménye Csíksomlyón jelent meg 1676-ban. Későbbi kiadásai (1719, 1805, 1806.) széles körben elterjedtek. A kotta nélkül, csak dallamutalással közreadott szövegekhez tartozó dallamokat a néphagyomány őrizte meg. Ezeket *Domokos Pál Péter* gyűjtötte össze és adta ki az „...édes hazámnak akartam szolgálni...” Budapest, 1979. című könyvében.
- (53) *Bogisch Mihály*: Őseink buzgósága, Budapest, 1987.

- (54) A népénekkutatás igen gazdag irodalmából itt csak néhány munkára hívom fel a figyelmet: *Volly István*: 101 Mária ének, Szeged, 1948; *uő.*: Karácsonyi és Mária énekek, Budapest, 1982; *Csomasz Tóth Kálmán*: A gyülekezeti éneklés. Budapest, 1955; *Lajtha László*: Sopron megyei virrasztó énekek. Budapest, 1956.; *Barna Gábor*: Katolikus egyházi népének, énekszerzők és folklorizáció. Folklór és Tradíció I. Budapest, 1984. 123-133.p.
- (55) *Pogány Péter*: A magyar ponyva tüköre. Budapest, 1978.
- (56) A műfaj monografikus feldolgozása: *Kriza Ildikó*: A legendaballada. Epikai lírai alkotások az irodalom és a folklór határán. Budapest, 1982.
- (57) *Dömötör Ákos*: A magyar protestáns exemplumok katalógusa. Folklór Archívum 19. Budapest, 1992.
- (58) *Lammel Annamária-Nagy Ilona*: Parasztbiblia. Budapest, 1985.; *Szigeti Jenő*: A folklór és a Biblia. In. Boldogasszony ága. Szerk.: Erdélyi Zsuzsanna. Budapest, 1991. 203-222.p.